

Олена Хомік

**«Свій» простір
у текстах українських оберегових замовлянь**

Хомік Олена. «Свій» простір у текстах українських оберегових замовлянь. Однією з визначальних для міфологічної картини світу опозицій, що виявляється в різних жанрах української народної словесності, є опозиція *свій* – *чужий*. Це протиставлення ґрунтується на антропоцентричності просторової моделі світу. Складниками закритого «свого» простору є міфологічно марковані топоси, у тому числі ті, що виражають ідею переходу від однієї частини простору до іншої, –

під, лава, двері, вікна, двір, ворота, поріг, огорожа. Кожен із цих локусів пов'язаний із різними міфологічними уявленнями про просторове членування світу у зв'язку із дією добрих і злих сил у певній точці простору та необхідними засобами захисту.

Ключові слова: берегове замовляння, міфологічна картина світу, міфологічна опозиція свій – чужий, формула «замикання», формула «огороження».

Хомик Елена. «Свое» пространство в текстах украинских береговых заговоров. Одной из определяющих для мифологической картины мира оппозиций, которая отражается в различных жанрах украинской народной словесности, является оппозиция *свой – чужой*. Это противопоставление базируется на антропоцентричности пространственной модели мира. Составляющими закрытого «своего» пространства являются мифологически маркированные топосы, в том числе те, которые отражают идею перехода от одной части пространства к другой, – *печь, скамья, двери, окна, двор, ворота, порог, ограда*. Каждый из этих локусов связан с различными мифологическими представлениями о пространственном разделении мира в связи с действием добрых и злых сил в определенной точке пространства и необходимыми средствами защиты.

Ключевые слова: береговой заговор, мифологическая картины мира, мифологическая оппозиция свой – чужой, формула «закрытия», формула «ограждения».

Khomik Olena. «Own» Space in the Texts of Ukrainian Charm Spells. One of the crucial oppositions for mythological picture of the world, reflected in different genres of Ukrainian folklore, is opposition *own – alien*. This contraposition is based on the anthropocentrism of the space world model. The components of closed «own» space are mythologically labeled toposes, including those reflecting the idea of transition from one part of space to another – *stove, bench, door, windows, yard, gate, threshold, fence*. Each of these places is connected with different mythological ideas about world space division in according to the actions of kind and evil powers on a definite spot and necessary protection means.

Key words: charm spell, mythological picture of the world, mythological opposition own – alien, formula of «closing», formula of «fencing».

Однією із визначальних для міфологічної картини світу опозицій, що виявляється в різних жанрах української народної словесності, є опозиція *свій – чужий*. Це протиставлення наявне і в текстах українських берегових замовлянь.

Як зазначають науковці, протиставлення *свій – чужий* належить до визначальних характеристик міфопоетичної просторової організації світу [6;8;13;14]. Згідно з архаїчним розумінням і самого про-

стор, і його структури – «простір завжди заповнений і завжди опр-едметнений; поза речами він не існує» [5:340], а «структура навіть обмеженого міфопоетичного простору повторює і відображає структуру всього космосу в цілому» [6:113]. У текстах українських оберегових замовлянь представлені три просторових рівні – чужий верхній (позитивний) і чужий нижній (негативний), а також простір свій (людський), складники якого є об'єктом нашого аналізу.

Центром людського світу, в якому відбувається дія, є *хата* (*лави, стіл*) або *двір*, що «не стільки виступають описом житла, скільки центром свого світу, замкненим простором, що захищає» [14:10]. На думку М. Толстого, «внутрішній простір (хата, двір) дійсно сприймається як якийсь замкнений, нерідко закритий (тимчасово або постійно) простір, а зовнішній сприймається як простір відкритий, вільний» [11:385]. Тому вихід за межі хати (двору) пов'язаний з небезпекою, зустріччю з іншим, ворожим світом. Відтак в оберегових замовляннях суб'єкт дії (заклинатель / ворожбит), який має вийти за межі освоєного простору, звертається за допомогою до вищих сакральних сил із потойбічного світу (Ісуса Христа, Богородиці, святих тощо): *«Іду я з хати, за мною Сус Христос і Божя мати, Миколай на порозі – помага мені в дорозі»* [1:196]. Якщо для хати межею служать стіни, то двір (огорожене місце навколо хати, що належить освоєному простору) прилягає і до чужого, зовнішнього світу, а тому може бути небезпечним для мешканців, особливо в певний час. Іноді двір може виступати як «середній» простір, де немає межі між «своїм» і «чужим» світом. Таке сприйняття двору знаходить відображення, наприклад, на Різдво, коли на Святу Вечерю господар кличе диких звірів, міфічні істоти й персоніфіковані природні явища: *«...Градівники, чорнокнижники, мольфарі, планетники, лісні вовки, медведі, лиси – прощу вас на вечеру!...»* [15:12]; *«Морозе, Морозе! Іди до нас вечеряти, та не морозь ні ягнятка, ні телятка, жита і пшениці, і всякої пашниці»* [15:171].

В оберегових замовляннях, як і в замовляннях узагалі, особливо виразно виявляється увага до переходів – меж, означених такими точками локусу, як: *під, двері, поріг, ворота, огорожа*. Особливе місце цих точок локусу в системі просторово-міфопоетичної моделі світу не випадкове, бо вони виконують подвійну функцію, з одного боку, з'єднують два світи (свій і чужий), з другого, – роз'єднують їх. Дійсно, «ворота (вікно, двері, поріг, огорожа) – об'єкт і локус ритуалів, пов'язаних із символікою межі між «своїм» простором (хатою і дво-

ром) і «чужим», зовнішнім світом» [10:438]. Тому в українців, як і взагалі у слов'ян, ворота повинні бути зачиненими, вікна замкненими. Так, наприклад, у Харківській губернії при будівництві хати, встановлюючи двері, промовляли: *«Двері, двері, будьте ви на заперти злomu духови и ворови»*, і робили сокирою знак хреста» [3:54].

Двері, будучи складниками просторової організації світу, містять у собі небезпеку й потребують особливого ритуального оформлення та символічного захисту. Наприклад, на Водохреща прийнято ставити хрестик крейдою на дверях, окроплювати всі кутки хати (двору) і вимовляти: *«З добрим помислом відчини, Боже, двері. З недобрим помислом – зачини, Боже, двері...»* [12:323]. Крім того, охороняючи помешкання від злодіїв, заклинателі звертається по допомогу до сакральних потойбічних сил: *«Сионська гора, сионські ворота, ангельський ключ, апостольська рука, замкни двері и ворота. Во вики, аминь»* [1:8].

Ворота. Семантика аналізованої точки локусу в українських оберегових замовляннях, зберігаючи своє основне значення, також акцентує увагу на різних функціонально-значеннєвих особливостях. По-перше, *ворота* – це місце дії заклинателя (суб'єкта замовляння): *«Як стану я на воротах правою ногою, правою рукою. Говорю я речі, праве моє слово, Замикаю я замки, замикаю, Своїм ворогам близьким, далеким сусідам Зуби й губи, речі, плечі й рот ...»* [1:324].

По-друге, *ворота* – це місце оберегової дії добродійних сил: *«Коло нашого двору камінна гора, осиковий кіл, огненна вода; що лихе – йде на гору, в річці згорить. Обійде та казочка довкола нашого дворику й сяде собі на воротах у червоних чоботях з огненным мечем, що добре, пускає, що лихе – стинає»* [9:19] або *«Коло нашого двора камньина гора, осиковий кіл, огненна вода; що буде лихви йти – на гору сі'їбе, на осиковий кіл сі'їпріє, в огнені вої згорит! Сидит на наших воротях Михайлко, Козьма, Єлия в червоних чоботях, з ясним мечем: що буде лихви йте, то буде стинати, а добре, то буде ид нам пускати»* [15:XI:79].

Перше оберегове замовляння належить до більш раннього періоду (казочка сидить на воротах у червоних чоботях), а друге вже зазнало впливу християнства, про це свідчать номінації і формули (на воротях Михайлко, Козьма, Єлия в червоних чоботях). Святий Михаїл в українській культурній традиції зокрема й у східнослов'янській взагалі іноді отожднюється зі Святим Миколаєм і виконує такі ж функції. «Схожість св. Миколая зі св. Михаїлом може бути відбита

у властивих тому й іншому функціях керівника раю... й охоронця райських воріт (врат)» [13:25]. Святий Ілля, за народними уявленнями, – господар блискавки, грому і дощів. У замовляннях і молитвах він, як правило, «знищує нечисту силу, бореться з летючими зміями» [10:406].

Червоний колір чобіт і вогненим (ясний) меч – зовнішні атрибути з обереговою захисною функцією. «Згадка у замовляннях про червоні чоботи й огненим меч, – пише В. Скуратівський, – не випадкова, бо саме цей колір оберігав од нечистої сили, здатної насилати корчі чи звіра. Звідси й кільцеподібна вишивка на сорочках та іншому натільному одязі, а також коралі, вінки, паски, крайки, призьба довкіл хати тощо. Аби до дитини не приставали вроки, їй на ручку зав'язували червону нитку» [9:19].

Поряд із відомою формулою «Святий Миколай сидить на воротах» або «казочка сидить на воротах» зустрічається й витончений образ персоніфікованої молитви: «*Ми сі лихого злого не боїмо! Коло нашого двора кам'яна гора, осиковий кіл, огненна ріка і хто буди йти, на гору сі ўб'є, на кіл сі приб'є, ў огневій ріці изгорит. Обійшла ж наша молитвонька навкруги нашого дворонька, (сіла собі на ворота: хто добрий – пускає, хто лихий – стинає)*» [15:XV:5].

По-третє, вихід за ворота (за межі «свого» світу) дозволяє закликателю приєднатися до сакрального потойбічного світу і «замовити» своїх ворогів: «...*Вийду я за ворота, гляну на праве плече, замкну всім ворогам роти, закину ключі в синє море. Хто тия ключи мусить достати, той мої мусить речі розобрати*» [1:310].

По-четверте, замикаючи ворота, ворожбит за аналогією «зав'язує» вхід до «свого» світу всьому небезпечному, зокрема ворогам: «*Як я хвіртки, ворота зав'язую, Так своїм ворогам лихі речі заказую. Сусіди добрі хай заходять, Добрим словом добрі речі хай говорять*» [1:223].

Поріг. Об'єктом охоронної магії могли виступати як двері в цілому, так і їх частини, зокрема поріг. Із місцем входу і виходу з житла пов'язана велика кількість ритуальних дій, що стосуються передусім соціальних контактів і захисту «свого» простору від зовнішньої небезпеки. Наприклад, збираючись у суд, слід взяти з собою дарник, паску та ладан, перед виходом стати правою ногою на поріг і сказати: «*Я до вас з дарником і паскою, ви до мене із лестю і ласкою. Стою я правою ногою на поріг, і щоб моє право було скрізь*» [12:7].

Така точка локусу, як *пори́г*, є й місцем замовляння ворогів: «*Не сам я йду, чорним волом іду, сухою гадиною поганяю, правою ногою на поріг ступаю, своїм ворогам язик одвертаю: щоб вони губами не плямкали і зубами не клацали надо мною, рабою Божою Марією*» [12:190].

Крім того, *пори́г* сам по собі міг виступати центром свого простору, набуваючи магічної сили і оберігаючи благополуччя сім'ї, роду. Тому до нього теж зверталися по допомогу, особливо коли збиралися в дорогу: «*Ступаю правою ногою,... А ви, пороги, станьте до допомоги*» [1:309].

Огорожа. У Словнику “Славянские древности” *огорожа* тлумачиться як «тин, що є межею “свого” і “чужого” простору і захищає (реально і символічно) хату і двір від зовнішньої небезпеки, від вторгнення злих сил» [10:230]. Простір біля огорожі – місце, де відбуваються магічні дії і читаються відповідні замовляння. Справді, «мотив “огородження” і “зведення тину” як захист “свого” простору – один із найпоширеніших у вербальних оберегах» [11:232]. В українських оберегових замовляннях *огорожа* найчастіше представлена у вигляді кола або квадрата (зрідка – трикутника) – первісних геометричних фігур, що відображають архаїчні уявлення про простір. Так, наприклад, «коло» – це рух, динаміка, завершеність, часова циклічність, день, місяць, рік, жіноче начало. Водночас, будучи проекцією кулі, досконалої у філософській медитації фігури, коло також набуває цих властивостей – безконечності та завершеності. Квадрат же – це порядок, стабільність, упорядкованість космосу у його просторовому аспекті, це чоловіче формотворче, державне начало» [8:479–480].

Замовляння, в основі яких лежить *формула «замикання»*, «*огородження*», найчастіше стосуються оберегів у господарстві, соціальних, весільних та від будь-якого зурочення, шкоди тощо. Причому для господарських замовлянь найбільш властивою є формула «замикання» залізним тином або чавунною лавою: «*Ставлю я, Господи, скотину на луки; Вручаю Тобі, Господи, на руки, – Святий Спас, щоб ти мені скотину пас. Святий Ягорій, сохрани овец моїх Від ябедників, від ябедниць. Заступи їх, Господи, чугунною лавою...*» [1:343].

Образи залізної огорожі і чавунної лави зустрічаються і в інших оберегових замовляннях, зокрема весільних: «*Стану я на чавунне дно, закриюся залізним небом, замкну я по тридевять замків, по триде-*

вять полузамкив та вкину я ключи в океан-море. Хто може з океана воду витиць и это може пуски визбирать, той може и раба Божого (им'я новобраного) ззисти» [12:507].

Як бачимо, у цьому обереговому замовлянні формула «огородження» доповнюється образом «замка» і «ключів» для підсилення магічного впливу – як не можна дістати ключі, так не можна порушити і дію замовляння. «Образи замка і ключа, – зазначає В. Петров, – входили звичайно у зміст заклиналих «закріпок», являючи собою характерний вид кінцівки замовляння» [7:113].

Залізо – «один із давніших металів, що в народній культурі має високий сакральний статус і використовується в апотропеїчній і лікувальній магії» [11:198]. На думку О. Левкієвської, *залізо* використовується як оберег на основі таких властивостей, як твердість, здатність протистояти ударам. Воно служить оберегом людей і тварин від нечистої сили, змії і хижих звірів. Заліза бояться відьми, вампіри, домовики та інші надприродні істоти. Крім того, нечиста сила боїться не тільки самого заліза, але і згадки про нього, а предмети, зроблені із заліза, використовуються для охорони породіль і дітей, молодих на весіллі, для відгону нечистої сили і градових хмар тощо. «Міцність, непорушність огорожі, зробленої із заліза, є постійним мотивом слов'янських апотропеїчних замовлянь» [11:200]. Як зазначає В. Петров, «у замовляннях-оберегах, господарських і весільних замовляннях, замовляннях із формулою огороження зазвичай виступає один залізний тин, але в процесі посилення замість одного тину з'являється три; посилення іде далі: крім трьох тинів, у зміст замовляння вводяться камінна стіна і вогняна ріка, щоб нікому неможливо було «ні підритися», «ні підкопатися» [7:128].

Такі ж самі функції в оберегових замовляннях виконує образ *огорожі з чавунної лави*. Варіантом формули «огороження залізним тином» є формула огороження осиковим колом, камінною горою, терновим вогнем та вогняною рікою: «...Круг мого двора камінна гора, Осиковий кіл, терновий вогонь, Вогняна ріка. А за тою рікою або ж утир, або відьма, Або злий дух є. То він до мене не перелізе, не перейде, Бо я нічого не боюся, Бо коло мене на варті Три Святих стоїть: Єден – Архіїл, другий – Гавріїл, Третій – Георгій Побідоносець. Вони з голими мечами стоять, Нечестивим духам, Живущим врагам голови стинають, А що добре – до мене на ніч присилають...» [12:318–319].

У наведеному замовлянні *вогонь і ріка* виступають межею між двома світами по горизонталі [див.: 10:386], а кіл і гора – по вертикалі, бо «це локуси, які поєднують небо, землю і «той світ» [10:520] і «використовуються для символічного замикання певного простору чи його огороження» [11:528]. Крім того, такі міфологічні образи, як *осика, терен, вогонь і камінь*, з яких зроблена огорожа, самі по собі є найдавнішими оберегами.

Дуже часто в українських оберегових замовленнях уживається також *формула «космічного огороження» – місяцем, зорею, зорями* тощо: «*Дрібними зорями освічуся. Ясним місяцем підпережуся – Я вас, ворогів, не боюся ...*» [1:309].

Узагалі, для української культурної традиції прикметним є культивування ідей «світної» огорожі та сакрального простору, обмеженого цією огорожею, наприклад: «*Білим залізом дўор обгородив*» [2:III:125]; «*Да пане Іване обмурував двір білим каменем*» [2:III:275]; «*Золотим плотом обгородив*» [2:III:423]. Цей же образ космічної огорожі властивий, наприклад, і весільним пісням, бо «всі весільні обереги – символічна огорожа, караван, сковорода – так чи інакше пов'язані з уявленнями про замкнений простір, що генетично походить від ритуального пояса (кола)» [4:81]: «*Йа Ганночку мати родила, Місяцем обгородила, Сонечком підперезала, В доріженьку випроводжала. Гу! Гу!»* [2:I:158].

Образ «*космічної огорожі*» надзвичайно поширений і в українських оберегових замовленнях: «*місяцем окружуся, зорою підпережуся*» [1:45], «*зорями (зорею) підпережуся*» [1:229,308], «*сонечко в личко, місяць у плечі. Зорою підпережусь*» [1:312], «*місяць мені в вічі, а сонечко у плечі, зізда моє тіло*» [1:315], «*іду між мир муром мурованая, а зорями одягнена, місяцем підперезаная*» [1:317], «*мисяцемъ зашитюсь, каменемъ загородись*» [12:441] тощо.

Окремі замовлення зазнали впливу християнської релігії, тому у модифікованих текстах охоронну функцію небесних світил часто виконують *Бог, Божя Мати, ангели-хранителі, святі*: «*Господи Боже, поможи мені І Божая мати Ангели-хранителі будуть мене охороняти...*» [1:21]; «*прыхыста вь головахъ, ангелы по боках*» [14:10]; «*один (ангел) попереду іде, дорогу промітає, другий благословенну манну наповняє, третій од усього злого духа сохраняє*» [12:254].

Для таких замовлень властива тричленна модель світу – «пара плюс центр» [8:283], хоча найчастіше вживається чотиричленна просторова орієнтація, тобто круговий обхід із центром. Справді, у біль-

шості оберегових замовлянь людину (ворожбита) охороняють із чотирьох боків, бо саме «чотири країни світу («чотири сторони») мали велике значення в моделі світу давніх слов'ян. Так, згідно з давньою індоєвропейською традицією, чотири сторони взагалі означали упорядковану безконечність світу – *«вітри дмуть на всі чотири боки»* [8:53]. У замовляннях, як правило, на всі чотири боки звертаються, відправляють персонажів або оберігають з чотирьох боків, наприклад: *«Господи Боже, прийди мені на поміч, і, всі святі, допоможіть мені також молитвами святого Зосима. А вас, бджоли, випускаю на всілякий цвіт, од Бога даний: ідіть Божим повелінням на чотири сторони...»* [1:178]; *«За горами, за ріками там, ми спать лягали. Матір Божа в головах, Ісус Христос у ногах, ангели хранителі по боках – хранять мою душу до самого ранку од ножа, од меча, од лихого чоловіка»* [15:195].

Розташування надприродних сил навколо заклинателя в оберегових замовляннях може варіюватися. Але попереду (в головах) і позаду (в ногах) найчастіше знаходяться *Ісус Христос* (у замовляннях більш раннього періоду – *місяць*) і *Божя Мати* (зоря).

Значна кількість оберегових замовлянь пов'язана також з образом *хреста* (різновидом чотирикутника з центром усередині) – одного із найдавніших символів людства: *«Крестъ въ головахъ, крестъ у ногахъ, ангелы по бокахъ Ангелы хранители, хранить мою душу зъ вечера до пивночи, съ пивночи до утра, а отъ утра до скончания века. Аминь»* [3:10]; *«На хресті лягаю, хрестом покриваю, Хрест в головах, покрови в ногах, Гангели по боках...»* [3:318-319] або *«...хрыстомъ охрыщаюсь, хрыстомъ спаты лягаю, хрест пры мини, при моему сны. Прычиста в головахъ, ангелы по бокахъ...»* [12:200], де хрест – концентрована і виразна передача ідеї центру і чотирьох основних напрямків, що йдуть зсередини. Пор. російське замовляння, в якому Ісус Христос знаходиться в центрі певного простору, а ангели по боках: *«Округ нашего двора Стоит каменна гора, В нашей избушке Четыре уголка, В каждом уголку По святому ангелку, На середке стоит Сам Иисус Христос, Стоит и градит Небо и землю, Всю нашу семью, Восток и запад, Святым Духом заперт, Амином запечатан»* [7:391].

Отже, найбільш важливою для характеристики простору є опозиція *свій – чужий*, яка стосується семантики всіх текстів, побудованих на архаїчному розумінні моделі світу. При цьому саме протиставлення *свій – чужий* ґрунтується на антропоцентричності просто-

рової моделі світу. Складниками закритого «свого» простору у текстах українських оберегових замовлянь є міфологічно марковані топи, у тому числі й ті, що виражають ідею переходу від однієї частини простору до іншої – *ніч, лава, двері, вікна, двір, ворота, поріг, огорожа*. Кожен із цих локусів пов'язаний із різними міфологічними уявленнями про просторове членування світу у зв'язку з дією добрих і злих сил у певній точці простору та необхідними засобами захисту.

Література

1. Ви, зорі-зориці : Українська народна магічна поезія [Замовляння]. — К. : Молодь, 1991. — 334 с.
2. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Борис Гринченко. — Чернигов : Тип. губ. земства, 1895—1899. — Т. 1—3.
3. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / В. В. Иванов. — Х., 1989. — Т. 1. — 1012 с.
4. Лавонен Н. О древних магических оберегах (по данным карельского фольклора) / Н. Лавонен // Фольклор и этнография : Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. — Л. : Наука, 1977. — С. 78—90.
5. Мифы народов мира : [энциклопедия] : в 2 т. — М. : Рос. энциклопедия, 1994. — Т. 2. — 719 с.
6. Михайлов Н. А. «Антропология» русского заговорного универсума / Н. А. Михайлов // Миф в культуре : человек - не-человек. — М. : Индик, 2000. — С. 112—119.
7. Петров В. Заговоры / В. Петров // Из истории русской советской фольклористики. — М. ; Л., 1981. — С.77—143.
8. Подосинов А. В. Ex oriente lux! Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии / А. В. Подосинов. — М. : Языки русской культуры, 1999. — 720 с.
9. Скуратівський В. «Господи, допоможи мені примовити...» : [народне цілительство] / Василь Скуратівський // Берегиня. Всеукраїнський народний часопис. — 1997(3). — № 1—2. — С. 18—45.
10. Славянские древности : [этнолингвистический словарь] : в 5 т. / [под общ. ред. Н. И. Толстого]. — М. : Международные отношения, 1995. — Т. 1. : А—Г. — 584 с.
11. Славянские древности : [этнолингвистический словарь] : в 5 т. / [под общ. ред. Н. И. Толстого]. — М. : Международные отношения, 1999. — Т. 2 : Д—К. — 704 с.

12. Українські замовляння / [упоряд. М. Н. Москаленко]. — К. : Дніпро, 1993. — 307 с.

13. Успенський Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей. [Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского] / Б. А. Успенский. — М. : Изд-во Московского университета, 1982. — 245 с.

14. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т. В. Цивьян. — М. : Наука, 1990. — 205 с.

15. Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1904. — Т. 7. — 271 с.